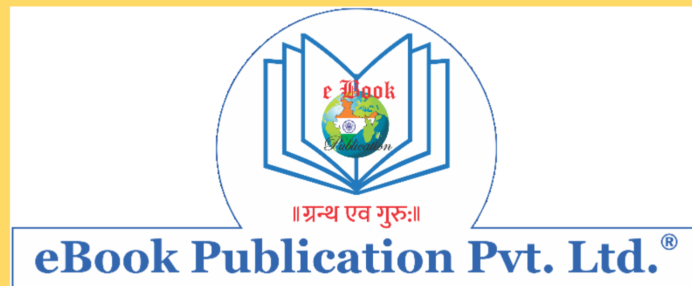
जाबाल्युपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

जाबाल्युपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक

डॉ. नीलेश जोशी

M.A. Sanskrit, NET, SET, Ph.D. व्याकरणशास्त्री

eBook Publication Pvt. Ltd.®

प्रथमावृत्ती : ऑक्टोबर २०१६

जाबाल्युपनिषद्

मूळ संस्कृत संहिता, मराठी अनुवाद, आवश्यक टीपांसह

संपादक व अनुवादक : डॉ. नीलेश जोशी,

वरिष्ठ भाषाशास्त्रज्ञ, IIT मुंबई,

पवई, महाराष्ट्र ४०००७६

प्रथमावृत्ती : विजया दशमी, ११ ऑक्टोबर, २०१६

प्रकाशक:

eBook Publication Pvt. Ltd.®

4/47, उदय को. हौ. सोसायटी,

आरे रोड, गोरेगाव पश्चिम,

मुंबई, महाराष्ट्र, भारत, ४०००६२

Telephone: +91 7038164022

Email: publicationebook@gmail.com

Website: https://archive.org/details/@ebook_publcation

eBook Terms & Conditions

1. This eBook* may be

a. Distributed without modification or sale.

b. Copied for personal and educational use.

c. Printed for personal and educational use.

2. This eBook* may NOT be

a. Sold individually or as part of package.

b. Modified in any way.

c. Reversed-engineered.

***eBook refers to this PDF and any of its content including pages and images in either electronic or printed form.**

संपादकीय

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

जाबाल्युपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमैश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥

जाबाल्युपनिषदाद्वारे जाणण्यास योग्य, पदतत्त्व स्वरूप, पारमैश्वर्याच्या वैभवाने संपन्न रामचंद्रपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

जाबाली व पिप्पलाद मुनी यांचा संवाद यामध्ये वर्णिला आहे. पिप्पलाद मुनींनी तत्त्व काय, जीव कोण, पशू कोण, ईश्वर कोण आणि मोक्षाचा उपाय काय हे प्रश्न विचारले आहेत. तेव्हा जबालींनी उत्तर देताना सांगितले की, जीव पशू असून महादेव पशुपती आहेत आणि त्यांना जाणणे म्हणजे मोक्ष होय. पशुपतींचे ज्ञान विभूती धारण केल्यामुळे होईल असे सांगून भस्म धारण करण्याचा विधी सांगितला आहे. त्रिपुंड्र याच्या तीन रेषांचे सविस्तर वर्णन आहे. हे त्रिपुंड्र धारण करणारा सर्व पातकांपासून मुक्त होतो असे सांगून उपनिषद समाप्त होते.

eBook Publication Pvt. Ltd.® या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याचे मान्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा विशेष आभारी आहे. वाचकांना हे छोटेखानी अप्रसिद्ध उपनिषद आवडेल, अशी आशा व्यक्त करतो. बाकी यशापयशबद्दलच्या अवघ्या आशा श्रीरामार्पण !!

डॉ.नीलेश जोशी

विजया दशमी, ११ ऑक्टोबर २०१६

जाबाल्युपनिषत्

॥ मङ्गलाचरणम् ॥

जाबाल्युपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमैश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥

जाबाल्युपनिषदाद्वारे जाणण्यास योग्य, पदतत्त्व स्वरूप, पारमैश्वर्याच्या वैभवाने संपन्न रामचंद्रपदाचे मी सेवन, भजन करतो.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ आप्यायन्तु मामाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

हे परब्रह्म, परमात्मा ! माझी अंगे, वाणी, प्राण, डोळे, कान, सगळी इंद्रिये आणि शक्ती परिपुष्ट होवोत. उपनिषदांमध्ये प्रतिपादन केलेले सर्वस्वरूप ब्रह्माचा मी अस्वीकार करू नये आणि त्या ब्रह्माने माझा कधीही परित्याग करू नये. त्याचे माझ्याशी अतूट संबंध राहोत. माझ्याशी अतूट संबंध राहोत. उपनिषदांमध्ये प्रतिपादन केलेला धर्म जो परमात्म्यामध्ये निरत असतो, तो माझ्यामध्ये निरंतर राहोत, तो माझ्यामध्ये निरंतर राहोत.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

===

हरिः ॐ ॥

अथ हैनं भगवन्तं जाबालिं पैप्पलादिः पप्रच्छ भगवन्मे ब्रूहि परमतत्त्वरहस्यम् । किं तत्त्वं को जीवः कः पशुः क ईशः को मोक्षोपाय इति ।

एकदा भगवान जाबलींकडे पिप्पलाद मुनी गेले आणि म्हणाले, “हे भगवन् ! मला परमतत्त्वाचे रहस्य सांगा. तत्त्व काय आहे, कोण जीव आहे, कोण पशू आहे, कोण ईश्वर आहे आणि मोक्षाचा उपाय कोणता आहे ? ”

स तं होवाच साधु पृष्टं सर्वं निवेदयामि यथाज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच कुतस्त्वया ज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच षडाननादिति । पुनः स तमुवाच तेनाथ कुतो ज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच तेनेशानादिति ।

पुनः स तमुवाच कथं तस्मात्तेन ज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच तदुपासनादिति । पुनः स तमुवाच भगवन्कृपया मे सरहस्यं सर्वं निवेदयेति ।

भगवान जाबाली म्हणाले, " तू अतिशय चांगले विचारलेस. सगळे मला जसे माहीत आहे, तसे निवेदन करतो."

पुन्हा पैप्पालादी मुनींनी विचारले, " तुम्हांला हे कसे समजले ?" भगवान जाबाली म्हणाले, " कार्तिकेयाकडून समजले" पुन्हा पैप्पालादी मुनींनी विचारले, " षडाननास कोणाकडून कळले ?" भगवान जाबाली म्हणाले, महादेवाकडून समजले.

पैप्पालादी मुनींनी विचारले, महादेवांकडून कसे समजले ? भगवान जाबाली म्हणाले, महादेवांच्या उपासनेमुळे समजले. पैप्पालादी मुनींनी विचारले, "हे भगवन् ! कृपा करून मला सगळे रहस्यासह सांगावे."

स तेन पृष्टः सर्वं निवेदयामास तत्त्वम् । पशुपतिरहङ्काराविष्टः संसारी जीवः स एव पशुः । सर्वज्ञः पञ्चकृत्यसम्पन्नः सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः । के पशव इति पुनः स तमुवाच जीवाः पशव उक्ताः । तत्पतित्वात्पशुपतिः । स पुनस्तं होवाच कथं जीवाः पशव इति । कथं तत्पतिरिति ।

पैप्पालादी मुनींनी असे विचारल्यावर भगवान जाबालींनी सगळे तत्त्व निवेदन केले, " पशुपती हेच अहंकाराने युक्त होऊन जेव्हा सांसारिक जीव बनतात, तेव्हा त्यांना 'पशू' म्हणतात. पाच कृतींनी संपन्न, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर महादेवच पशुपती आहेत."

'पशू' कोण आहे ? असे विचारल्यावर भगवान जाबाली म्हणाले, " जीव हाच पशू म्हणून संबोधिला जातो आणि त्यांचे पती असल्यामुळे महादेवास पशुपती' म्हणतात."

पैप्पालादी मुनींनी पुन्हा विचारले,"जीवास कसे बरे पशू म्हणतात आणि महादेवास पशुपती ?"

स तमुवाच यथा तृणाशिनो विवेकहीनाः परप्रेष्याः कृष्यादिकर्मसु नियुक्ताः सकलदुःखसहाः स्वस्वामिबध्यमाना गवादयः पशवः । यथा तत्स्वामिन इव सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः ।

भगवान जाबाली म्हणाले," जसे गवत खाणारे, विवेकहीन, पराधीन, शेतीच्या कामांसाठी वापरले जाणारे, सगळी दुःखे सहन करणारे, स्वतःच्या मालकाकडून बांधून ठेवले जाणारे गाय, बैल, इत्यादी पशू आहेत, तसेच जीवदेखील पशू आहे आणि त्याचा स्वामी असल्यामुळे महादेवांना 'पशुपती' म्हणतात."

तज्ज्ञानं केनोपायेन जायते । पुनः स तमुवाच विभूतिधारणादेव । तत्प्रकारः कथमिति । कुत्रकुत्र धार्यम् । पुनः स तमुवाच सद्योजातादिपञ्चब्रह्ममन्त्रैर्भस्म संगृह्याग्निरिति भस्मेत्यनेनाभिमन्त्र्य मानस्तोक इति समुद्धृत्य जलेन संसृज्य त्र्यायुपमिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेष्विति तिसृभिस्त्र्यायुपैस्त्रियम्बकैस्तिस्रो रेखाः प्रकुर्वीत । व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति । तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ।

पशुपतींचे ज्ञान कोणत्या उपायाने होईल ? पुन्हा भगवान जाबाली म्हणाले,"विभूती धारण केल्यामुळे होईल." विभूती कशी धारण करावी ? कुठे कुठे धारण करावी ?

भगवान जाबाली म्हणाले, " **सद्योजातं प्रपद्यामि**[1].. इत्यादी पाच ब्रह्मसंज्ञक मंत्रांनी भस्माचा संग्रह करावा. '**अग्निरिति भस्म**[2] इत्यादी मंत्राने भस्म अभिमंत्रित करावे. '**मा नस्तोके'**[3] इत्यादी मंत्राने भस्म पाण्यात मिसळावे. **'त्र्यायुष' जमदग्ने**[4] इत्यादी मंत्राने मस्तक, ललाट, वक्षःस्थळ आणि खांदे यांवर भस्मलेपन करावे. **'त्र्यायुष' जमदग्ने**' आणि **त्र्यम्बकं यजामहे**[5] या दोन्ही मंत्रांचे तीन-तीन वेळा पठन करीत तीन रेषा ओढाव्यात. हे शांभवव्रत आहे. सर्व वेदांमध्ये वेद जाणकारांनी ते सांगितले आहे. मोक्ष मिळवू इच्छिणाऱ्यांनी जन्म-मृत्यूच्या फेऱ्यातून सुटण्यासाठी याचे अनुष्ठान करावे."

---

[1] **पञ्चब्रह्ममन्त्र**- १. ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमो नमः | भवे भवेनातिभवे भवस्व मां भवोद्भ्वाय नमः || २. ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मथाय नमः || ३. ॐ अघोरेभ्योथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्यः || ४. ॐ तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि | तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् || ५. ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मा शिवौ मेस्तु सदा शिवोम् ||

[2] भस्म अभिमन्त्रित करण्यासाठी मंत्र- ॐ अग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म ||

[3] भस्म-पाणी मिश्रण मन्त्र- मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषुः | मा नो वीरान्रुद्र भामिनो ष्वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे || ऋ.सं.१.११४.८ ||

[4] भस्माचे त्रिपुण्ड्र करण्यासाठी- त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् | यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नोस्तु त्र्यायुषम् || यजु.सं.३.६२ ||

[5] त्रिपुण्ड्र करताना ३-३ वेळा म्हणावयाचा मन्त्र- ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिर्वधर्नम् | उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मोक्षीय मामृतात् || ऋ.सं.७.५९.१२ ||

अथ सनत्कुमारः प्रमाणं पृच्छति । त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधः रेखा आललाटादाचक्षुषोराभ्रुवोर्मध्यतश्च ।

त्यानंतर सनत्कुमारांनी त्रिपुंड्र भस्माचे प्रमाण विचारले. त्रिपुंड्र धारणाच्या तीन रेषा कपाळावर डोळे व भुवयांपर्यंत असाव्यात.

यास्य प्रथमा रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजो भूर्लोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिः ऋग्वेदः प्रातःसवनं प्रजापतिर्देवो देवतेति ।

यातील पहिली रेषा आहे, ती गार्हपत्य अग्नीचे प्रतिक आहे, प्रणवाचा अकार, रजोगुण, भूर्लोक, देहात्मा, क्रियाशक्ती, ऋग्वेद, प्रातः कालीन, सवन आणि ब्रह्मा देवतेचे प्रतिक आहे.

यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्वमन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनसवनं विष्णुर्देवो देवतेति ।

जी दुसरी रेषा आहे, ती दक्षिणाग्नी, प्रणवाचा उकार, सत्त्वगुण, अन्तरिक्ष, अन्तरात्मा, इच्छाशक्ती, यजुर्वेद, माध्यंदिन सवन व विष्णू यां सर्वाचे प्रतिक आहे.

यास्य तृतीया रेखा साहवनीयो मकारस्तमो द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीयसवनं महादेवो देवतेति ।

जी तिसरी रेषा आहे, ती आवहनीय अग्नी, प्रणवाचा मकार, तमोगुण, द्युलोक, परमात्मा, ज्ञानशक्ती, सायंकालीन सवन आणि महादेव यांचे प्रतिक आहे.

त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति । यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ॥ इति । ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥

हे जाणून जो त्रिपुंड्र भस्म धारण करतो. विद्वान ब्रह्मचारी असो वा गृहस्थाश्रमी असो वा वानप्रस्थाश्रमी असो वा यती असो तो महापातकापासून, उपपातकांपासून मुक्त होतो, पवित्र होतो. सगळ्या तीर्थक्षेत्री स्नान केल्याचे फळ त्यास प्राप्त होते. सर्व रुद्रमंत्रांच्या जपाचे फळ मिळते. त्याचा पुनर्जन्म-मृत्यू होत नाही, त्याचा पुनर्जन्म-मृत्यू होत नाही.(म्हणजे तो जीवन्मुक्त होतो.)

हे सत्य आहे, हे उपनिषद आहे.

॥ शान्तिपाठः ॥

ॐ आप्यायन्तु मामाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीजाबाल्युपनिषत्समाप्ता ॥

अशा प्रकारे जाबाल्युपनिषद समाप्त झाले.

==

जाबाल्युपनिषद्

जाबाली व पिप्पलाद मुनी यांचा संवाद यामध्ये वर्णिला आहे. पिप्पलाद मुनींनी तत्त्व काय, जीव कोण, पशू कोण, ईश्वर कोण आणि मोक्षाचा उपाय काय हे प्रश्न विचारले आहेत. तेव्हा जबालींनी उत्तर देताना सांगितले की, जीव पशू असून महादेव पशुपती आहेत आणि त्यांना जाणणे म्हणजे मोक्ष होय. पशुपतींचे ज्ञान विभूती धारण केल्यामुळे होईल असे सांगून भस्म धारण करण्याचा विधी सांगितला आहे. त्रिपुंड्र याच्या तीन रेषांचे सविस्तर वर्णन आहे. हे त्रिपुंड्र धारण करणारा सर्व पातकांपासून मुक्त होतो, असे सांगून उपनिषद समाप्त होते.

डॉ.नीलेश जोशी

विजया दशमी, ११ ऑक्टोबर २०१६

